

Počeci kreiranja anarhističkog narativa u kontekstu slavonskog radničkog pokreta (1881-1914)

Premda je radnički pokret predstavljao izrazito dominantno istraživačko područje u jugoslavenskim historiografskim okvirima, njegova anarhistička struja, koja se razvija početkom 1880-ih godina, gotovo je u potpunosti zanemarena. U članku su prikazani počeci razvoja anarhizma u kontekstu slavonskog radničkog pokreta na temelju djelovanja Ignjata Graffa i Ivana Zeppa. Djelovanje tih dvojice radnika do sada je bilo potpuno nepoznato, a anarhizam se na području Slavonije vezao isključivo uz učitelja Miloša Krpana. Djelovanje prvih slavonskih anarhista u radu se postavlja u širem kontekstu pojave propagande djelom te kulminacije intelektualne anarhističke misli. Analiza ideja koje su zastupali Graff i Zepp vrši se i na temelju ilegalne anarhističke štampe koja se širila među slavonskim radništvom, poput Der Weckruf, Der Anarchist, Revolutionär, a do sada nije bila predmet historiografskih istraživanja.

Ključne riječi: anarhizam, radnički pokret, štampa, represivna vlast, Ignjat Graff, Ivan Zepp, propaganda djelom, ideološke diskrepancije, socijaldemokracija, marksizam

Uvod

Prema njemačko-austrijskom povjesničaru Maxu Nettlau, ideja anarhizma započinje s „najranijim pogodnim povijesnim trenutkom kad su ljudi prvi put razotkrili poimanje o slobodnom životu u obliku u kojem su ga propovijedali anarhisti – što je cilj koji se može postići samo potpunim raskidom s autoritarnim okovima“.¹ U kontekstu navedenog njemački anarhosindikalist Rudolf Rocker (1873-1958) ističe kako anarhisti umjesto „sadašnjih nacionalnih države i njihove beživotne mašinerije političkih

1 Max Nettlau, *Povijest anarhizma*, Zagreb, DAF, 2000, 11.

institucija (...) žele federaciju slobodnih zajednica koje bi jedna s drugom bile vezane svojim ekonomskim i socijalnim interesima“.²

Intenzivno razdoblje širenja anarhističke misli započinje sredinom 19. stoljeće u okvirima radničkog pokreta. Sukladno tomu Daniel Guérin navodi kako je anarhizam zapravo nemoguće analizirati bez njegove kontekstualizacije u okviru samog radništva. Premda se anarhizam javlja u radničkim okvirima, on vrlo brzo dolazi u sukob s dominantnim pravcima unutar pokreta. Naime, još od razdoblje Prve internacionale (1864-1876) razvio se kritički diskurs marksista prema anarhistima.³ Potonje je rezultiralo kreiranjem marksističkog narativa koji je anarhistima spočitavao sektaštvo i dilantansko djelovanje.

Unatoč tomu, u ovom razdoblju dolazi do razvoja različitih anarhističkih smjerova koji sežu od anarhokomunizma⁴ do anarhosindikalizma,⁵ koji se počinju širiti među tadašnjim radništvom. Pojava anarhističkih ideja tijekom druge polovice 19. stoljeća bila je obilježena, uostalom kao i cjelokupni radnički pokret,⁶ izrazito represivnom dr-

- 2 Rudolf Rocker, „Ideologija anarhizma“, <http://www.stocitas.org/rudolf-rocker-ideologija-anarhizma.htm>, 22. V. 2015.
- 3 Raskol unutar Internacionale uslijedio je uslijed optužbi Karla Marxa usmjerenih prema Mihailu Bakunjinu prema kojima potonji planira unutar Internacionale osnovati tajno društvo. Marxovu je optužbu potrebno promatrati u političkom kontekstu lišenog *konspiratorske aureole*. Naime, Marx je smatrao da se socijalizam može izgraditi preuzimajući državu, dok je Mihail Bakunjin tražio njezino uništenje, smatrajući je *nemoralnom*. Bakunjin se, između ostaloga, zalagao za ukidanje svega što se može definirati političkom moći. Navedenim je suprotstavljanjem Bakunjin dovodio u pitanje Marxov autoritet unutar Internacionale.
- 4 Anarhokomunizam je smjer unutar anarhizma koji se zalaže za potpuno ukidanje države te svih oblika vlasništva, a zasniva se na nizu dobrovoljno oformljenih komununa. Među glavne zagovornike ovog smjera ubrajaju se Errico Malatestei i Andree Costa. (V.: Trivo Indić, „Anarhokomunizam – pokret i pouke“, <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/trivo-indjic-anarhokomunizam-pokret-i-pouke>, 22. III. 2016)
- 5 Anarhosindikalizam se temelji na učenju talijanskog teoretičara Antonia Labriole te francuskog filozofa Georgesa Sorela. Sukladno njihovu učenju, sindikati označavaju jedinu formu organizacije radničke klase, a kao jedino sredstvo borbe protiv kapitalističkog društva navode generalni štrajk.
- 6 Od autora koji su se bavili radničkim pokretom svakako je potrebno navesti sljedeće povjesničare: Ivan Kovačević, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu*, Slavonski Brod, 1976; Isti, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867-1914*, Beograd, 1972; Dragiša Jović, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu između dva svjetska rata (1918-1941)*, Slavonski Brod, 1974; Dragiša Jović; Mile Konjević, *Radnički pokret u Slavoniji 1918-1929*, Slavonski Brod, 1975; Vlado Oštrić, „Socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj do 1918. godine“, *Povijesni prilozi*, br. 2, 2/1983, 11-62; „Sudjelovanje osječkih socijalista u osnivanju Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije“, *Materijali naučnog skupa Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama – Osijek 1867*, (gl. ur. Zdravko Krnić), Slavonski Brod, 1969, 117-154; Mirjana Gross, *Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX. stoljeća*, Zagreb, 1957; Ista, „Uloga socijalne demokracije u političkom životu Hrvatske 1890-1905“ (disertacija); Ista, „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu“, *Historijski zbornik*, 8/1955, br. 1-4, str. 1-39; Ista, „Socijalna demokracija prema nacionalnom pitanju u Hrvatskoj 1890-1902“, *Historijski zbornik*, 9/1958, 1-4, str. 1-29; Cveta Knapić-Krhen, „Jugoslavenska radnička društva u Austriji i pokušaj osnivanja Saveza jugoslavenskih radničkih društva u inozemstvu“, *Migracijske teme*, 4/1988, br. 1-2; 39-48. Ista, „Radnički pokret u Osijeku prema vijestima objavljenim u ‘Slobodi’“ 1892-1902, *Materijali naučnog skupa*

žavnom vlašću koja je suzbijala njihovo širenje ističući kako se radi o idejama koje teži rušenju državnog poretka. Stoga su vlasti vršile mnogobrojne progone radnika koje su sumnjivile da su se priklonili anarhističkim idejama. Ipak, anarhističke ideje su se intenzivno širile, ponajprije zahvaljujući distribucije ilegalne štampe koja je dolazila i na slavonsko područje. Većina štampe stizala je iz Leipziga, Berlina ili Züricha. Tako su, između ostalog, sačuvani primjerci *Der Weckrufa*, *Der Anarchista*, *Der Freie Arbeitera* i drugih listova.

Jedini do sada poznati anarhist na ovom području bio je brodski učitelj Miloš Krpan (1862-1931). Još od objavljivanja njegovih *Izabranih spisa*⁷ prevladavala je teza kako se upravo prve anarhističke misli na ovom području vežu uz Krpanovo djelovanje. Vremensko određenje početka anarhizma povezivalo se tek s pojavom Miloša Krpana. No na temelju dokumenata Fonda Gradskog poglavarstva u Osijeku,⁸ kao i na temelju Fonda Lavoslava Krausa,⁹ vidljivo je da se anarhizam u Slavoniji javlja ranije, ponajprije u kontekstu raspačavanja štampe.

U kontekstu navedenog cilj je ovoga rada u okviru slavonskog radničkog pokreta¹⁰ prikazati djelovanje dvojice prvih anarhista: Ignjata Graffa i Ivana Zeppa. Graffovo djelovanje predstavlja se u okvirima propagande djelom¹¹ dok se Zepp predstavlja u kontekstu iznimno aktivnog internacionalnog djelovanja; dopremanjem anarhističke štampe utjecao je na prodor ideja u Slavoniju.

Vremenski okvir rada čini razdoblje od 1881. godine kada se prvi put na području Slavonije spominje anarhizam u kontekstu radničkog pokreta, pa sve do početka Prvog svjetskog rata, kada je cjelokupni radnički a samim time i anarhistički pokret gotovo u

Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama – Osijek 1867 (gl. ur. Zdravko Krnić), Slavonski Brod, 1969, 155-159.

7 Miloš Krpan, *Izabrani spisi*, (uredio Dejan Dedić), Zagreb, 2010.

8 Dalje: HR-DAOS-6

9 Dalje: HR-DAOS-1182. Lavoslav Kraus (1897-1984) bio je istaknuti osječki komunist koji je tijekom života aktivno sudjelovao u radničkom pokretu te se nakon Drugog svjetskog rata posvetio sakupljanju i objavljivanju građe vezane uz pokret. Napisao je do sada neobjavljeni knjigu (rukopis dostupan u Državnom arhivu u Osijeku) pod naslovom *Povijest radničkog pokreta Osijeka i okolice 1864-1945*. Ovdje je zanimljivo istaknuti Krausovo prisjećanje na trenutke kada je prvi put čuo za termin „anarhizam“. Navodi da svoja prva sjećanja uz taj pojam povezuje s atentatom na caricu Elizabetu 1898. godine. Ističe da su za njega tada anarhisti bili „pravi borci za sirotinju i mase“. Takvo je mišljenje imao sve dok nije „upoznao marksizam i kritike anarhizma od Marxa i Lenjina“. Sukladno tomu, izjednačavao je pojmove anarhizma i nihilizam te je dalje razvijao odnos prema anarhizmu isključivo u marksističkim okvirima.

10 Važno je napomenuti kako Slavonija predstavlja iznimno značajno istraživačko područje u okvirima radničkog pokreta. Potonje je uvjetovano činjenicom kako je prvo radničko društvo na prostoru Hrvatske osnovano u Osijeku 1867. godine pod nazivom *Osječko radničko-obrazovno društvo*. Osijek je također bio poprište prvog generalnog štrajka u Hrvatskoj (1905) u kojemu je u sukobima s vojskom poginuo i prvi radnik, 17-godišnji Srećko/Feliks Kulundžić, dok je u Slavonskom Brodu 1912. godine izgrađen prvi Radnički dom u Hrvatskoj.

11 Propaganda djelom odnosi se na dio anarhista koji su zagovarali metode direktnih akcije protiv vlasti, koje su najčešće uključivale atentate te upotrebu dinamita.

potpunosti postavljen na društveno-političke margine. Važno je naglasiti da se pojava anarhizam u Slavoniji podudara s dominacijom propagande djelom među anarhističkim radnicima kao i s vremenom kulminacije anarhističke intelektualne misli.

Premda pitanje anarhizma nikada nije predstavljalo centralno istraživačko pitanje u historiografskom korpusu, doprinos njegovom barem djelomičnom rasvjetljavanju dali su, uz Ivana Kovačevića, povjesničari poput Ivana Jelića i Marijana Markovca, koji su se u svojim istraživanjima prvenstveno bavili radom Miloša Krpana. Tako je Jelić u *Zborniku Muzeja radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta za Slavoniju i Baranju* (1984) objavio članak „Miloš Krpan (1862-1931)“ dok je Markovac u *Pedagoškom radu* (1950) objavio članak „Miloš Krpan, učitelj-revolucionar Khuenova doba“.

Ivan Kovačević u knjizi *Radnički pokret u Slavonskom Brodu 1873-1914.* u poglavlju „Boravak M. Krpana u Beču i Zürichu. Suradnja s naprednom omladinom i pokušaj osnivanja društva 'Čovječnost'“ analizira Krpanovo približavanje anarhizmu kao posljedicu utjecaja dodira s anarhističkim krugovima u Austriji i Švicarskoj.

Uzimajući u obzir složenost, odnosno mnogobrojnost anarhističkih pravaca, potrebno se ukratko osvrnuti na temeljne odrednice anarhističke misli te na njegov odnos prema radničkom pokretu.

Anarhistički narativ i njegov odnos prema radničkom pokretu u kontekstu ideološke diskrepancije

Prvu svojevrstnu kodifikaciju anarhističke misli nalazimo u spisima engleskoga filozofa i književnika Williama Godwina (1756-1836). Naime, Godwin je u svojim romanima i esejima, a posebno u djelu *Istraživanje o političkoj pravdi i njezinu utjecaju na opće dobro i sreću* isticao protivljenje svakom obliku represije, zalažući se za jednakost svih ljudi.

Pierre-Joseph Proudhon prvi se javno izjašnjavao kao anarhist,¹² pa s njim zapravo započinje klasično razdoblje anarhizma. U svome djelu *Što je vlasništvo?* Proudhon je iznio tezu da je vlast po svojoj prirodi kontrarevolucionarna. Stoga je kao alternativnu tradicionalnom državnom uređenju ponudio federalističko organiziranje. U ovom razdoblju uz Maxa Stirnera (1806-1856), Mihaila Bakunjina (1814-1876) te Pjotra Kropotkina (1842-1921) Proudhon predstavlja najutjecajnijeg teoretičara koji je zajedno s navedenom trojicom oblikovao gotovo cjelokupni anarhistički narativ.

S obzirom na to da su različiti autori zagovarali različite načina ostvarenja anarhističke ideje kao i različite mogućnosti borbe, kako s ostalim pravcima unutar radničkog pokreta, tako i s državnom vlašću, razvile su se dvije škole. S jedne se strane razvio individualistički, a s druge strane socijalni anarhizam.¹³ Socijalni anarhisti preferiraju

12 Dražen Šimleša, *Snaga utopije*, 2005, Zagreb, 30.

13 U okviru prve škole (individualistički anarhizam) podrazumijevaju se različiti smjerovi poput filozofskog ili kršćanskog anarhizma. Drugu struju (socijalni anarhizam) možemo podijeliti na anarhokomunizam, anarhosindikalizam, anarhokolektivizam i sl.

zajednička rješenja društvenih problema dok individualisti preferiraju, kako im samo ime kaže, individualna rješenja,¹⁴ pri čemu ih zapravo mnogi teoretičari ne doživljavaju anarhističkim smjerom.

Središnje razdoblje u ovom inicijalnom vremenskom okviru anarhizma čini pojava propagande djelom, početkom 1880-ih, u okviru koje anarhisti uglavnom individualnim činom izvršavaju atentate na predstavnike vlasti. Ovi „tamni anđeli“, kako ih naziva anarho-pacifist Geoffrey Ostergaard (1926-1990), djelovali su uglavnom u okviru individualističkih djela.¹⁵

Unatoč dominaciji individualnog terora, krajem 19. i početkom 20. stoljeća u Rusiji se pojavilo nekoliko anarhističkih skupina koje su odbacivale samoinicijativnu manifestaciju takve vrste otpora. Potonje se ponajprije odnosi na frakciju *komunara* koja, premda ne odbacuje teror bez motiva, donekle ga ipak modificira. „Pristalice ove frakcije smatrali su da individualni teror ipak ne može da reši sve probleme“, stoga su „davali prednost masovnoj anarhističkoj akciji“.¹⁶

Što se tiče odnosa anarhizma prema radničkom pokretu, prevladavajuće pitanje predstavljalo je koji stav anarhisti trebaju zauzeti s obzirom kako radnički pokret počiva na organiziranom sindikalnom pokretu, a koji je donekle u suprotnosti s anarhističkim tezama o potrebi odstustva stroge homogenosti.¹⁷

O prodoru anarhista u sindikate, koji započinje krajem 19. stoljeća, pisao je francuski anarhist Fernand Pelloutier (1867-1901), koji je bio gorljiv zagovornik aktivnog uključenja anarhista u radnički pokret. On je smatrao kako su sindikati zapravo „praktične škole anarhizma“ (*a practical school of anarchism*). Prema njegovim zapisima, ne samo da su anarhisti postali integralan dio sindikalnih tijela, nego su čak stekli i određen moralni autoritet unutar organizacije. Stoga Pelloutier smatra kako nema straha od toga da će anarhisti ulaskom u pokret (*coporative movement*) izgubiti svoju neovisnost.¹⁸

14 Juraj Katalinac, „Mitovi o anarhizmu“, <http://anarhizam.hr/teorija-i-praksa/191-juraj-katalinac-mitovi-o-anarhizmu>, 26. VI. 2015.

15 Jedan od prvih atentata koji su zabilježeni jest atentat na francuskog predsjednika Carnota (1837-1894), kojega je u zenitu popularnosti nožem ubio talijanski anarhist Sante Caserio u Lyonu, krajem lipnja 1894. godine. Prije nego je atentator smaknut na giljotini, prema pisanju *The New York Timesa*, viknuo je „Corage, comrades! Long liv anarchy!“ („Caserio at the guillotin. President Cartnot's assassin put to deat“, New York, *New York Times*, 16. VIII. 1894, <http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9E06E4DC1730E033A25755C1A96E9C94659ED7CF>, 25. III. 2015)

16 Putnik Dajić, „Marksizam i anarhizam“, *Politička misao*, br. 3, 17/1980, 231-255.

17 Vidi: Daniel Guérin, „Spontanost organizacije i anarhizam“, <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/daniel-guerin-spontanost-organizacije-i-anarhizam>, 22. IV. 2015.

18 Fernand Pelloutier, „Anarchism and the workers' union“, *No Goods. No Masters. An anthology of anarchism*, (gl. ur. Daniel Guérin), Okland, 2005, 409-415.

Od samih početaka razvoja radničkog pokreta i socijaldemokratskih stranka koje su do 1914. godine dominirale u njihovim okvirima, postojale su određene frakcijske/ideološke borbe.¹⁹

Tijekom ideoloških borbi anarhisti su bili manje-više isključivani iz radničkih okvira. Sukladno odmaku tadašnjih stranačkih vođa od anarhizma došlo je i do izbacivanja Johanna Mosta²⁰ iz Njemačke socijaldemokratske stranke zbog njegovih anarhističkih stavova.

Navedene su se borbe pojavile i u okvirima radničkog pokreta na prostoru Hrvatske, a osobito nakon što je došlo do osnivanja Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije (1894)²¹ unutar koje je prevladavala umjerena (socijaldemokratska) struja. Potonje se očituje i u prihvaćanju Hainfeldskoga programa austrijske socijaldemokratske stranke u okviru kojega je stranka djelovala do 1896. godine. Naime, u programu se potpuno priznaje „vriednost zakonodavnih tiela, kao predstavnika današnjih okolnosti“; sukladno tomu stranka će težiti „za obćim jednakim i izravnim pravom glasovanja sva zastupstva sa pripadajućimi bervi, a to zato jer izbore i izbornu borbu smatra za najvažnije sredstvo agitacije i organizacije“.²²

Stoga su se pojavili radnici poput Josipa Jakline u okviru Zagrebačkog radničkog društva, koji su se zalagali za radikalniju politiku samog pokreta. Prema nekim izvorima, postoje indicije da je upravo Josip Jaklina (1860-1927) zastupao teze krajnje ljevice odnosno anarhizma.²³ U prilog tezi kako je postojala određena povezanost među hrvatskim anarhistima važno je napomenuti da je Jaklina održavao veze i s Krpanom. Kovačević navodi kako je moguće da je Jaklina također bio nezadovoljan „politikom vodstva Socijaldemokratske stranke, koja dobiva sve više reformistički pečat“.²⁴

Izvan dominantne socijaldemokratske paradigme među radništvom je djelovao i anarhistički pokret kojega su pak umjerene socijaldemokratske i marksističke struje željele suzbiti. Tako se anarhizam našao između dviju dominantnih struja. S jedne strane

19 U kontekstu je navedenog s jedne strane jačala radikalna, a s druge umjerena struja koja je smatrala kako je borba svim sredstvima štetna za radništvo. Početkom 20. stoljeća u većini socijaldemokratskih stranaka formirane su grupe lijevih socijaldemokrata (nakon Prvog svjetskog rata preuzimaju naziv komunisti) i desnih socijaldemokrata (kasnije nazvani reformisti i revizionisti). Ova je borba najočiti-tija bila u okviru njemačkog radničkog pokreta u kojemu su ideološke borbe prevladavale čak i nakon ujedinjenja u Eisenachu (1869). Stoga je došlo do novog ujedinjenja na kongresu u Gothi (1875) kada su se izmirili lasalovaci i ajzenhaovci te osnovali jedinstvenu stranku – Socijalističku radničku stranku (SDAP). Budući da su frakcije još bile žive 1891, na Erfurtskom kongresu stranka je preimenovana u Socijaldemokratsku stranku Njemačke.

20 Johann Most (1846-1906) bio je njemački anarhist, poznat po zagovaranju propagande djelom. S obzirom da je *Freiheitu* izrazio oduševljenje atentatom na ruskog cara Aleksandra II, proveo je godinu i pol u zatvoru. Umro je u Sjedinjenim Američkim Državama.

21 Dalje: SDSHS

22 Josip Cazi, *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj. Od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880-1895)*, knj. II, Zagreb 1958., 250.

23 Jaklina je bio protjeran iz Budimpešte u razdoblju „općeg čišćenja“ Pešte od revolucionarno socijali-stičkih elemenata.

24 I. Kovačević, *Radnički pokret u Slavanskom Brodu*, 91.

bila je vlast, a s druge strane „suparničke linije“ koje su razvile gotovo identičan diskurs kao i tadašnji represivni organi.

Svojevrsni otpor unutar slavonskog radništva pružili su, predma brojčano slabiji, slavonski anarhisti. Tako je Krpan u velikom dijelu svojih tekstova nastupio kao oštar kritičar vodstva socijaldemokratske stranke, pogotovo u kontekstu odnosa prema generalnom štrajku,²⁵ ministerijalizmu²⁶ i politici prema poljoprivrednom proletarijatu.

Krpan u ožujku 1908. godine istupa iz stranke s nekolicinom pristaša te osniva grupu *neodvisnih socijalista*. U oštroj polemici koja je uslijedila Krpan za socijaldemokrate navodi kako ih „krasi kukavština“. S obzirom na navedeno, kritizira rad stranke smatrajući da ona niti programski niti praktički nije revolucionarna.²⁷

Krpanovim istupom radnički pokret na prostoru Slavonije pridružio se na neki način *socijalističkoj podjeli*, koja se događala u Drugoj internacionali.²⁸ Stoga njegove *neodvisne socijaliste* možemo promatrati u kontekstu pojave struja koje su raskidale s dominantnom socijaldemokratskom idejom, poput belgijskih radnika ili nizozemske

25 Upravo je generalni štrajk činio najveću točku prijevora. „O toj su se temi vodile vrlo žestoke rasprave na kongresima u Bruxellesu (1891) i Zürichu (1893) gdje se, zahvaljujući uglavnom sudionicima s anarhističkim stavovima, o generalnom štrajku raspravljao kao o oružju političke borbe.“ U diskusijama su se sukobljavale ideje o umjerenosti, prije svega njemačkih socijalista te nešto radikalniji stavovi francuske, nizozemske i norveške delegacije. (*Kolonijalna carstva i imperijalizam (1871-1914)*, knj. 15, Zagreb, 2008, 269-270) Unatoč prevladavanju radikalnih stavova na spomenutim kongresima u Bruxellesu i Zürichu, već je na kongresu Internacionale u Amsterdamu (1904) došlo do odbacivanja ideje generalnog štrajka s time da se nije odbacila mogućnost „masovnog štrajka u kojem bi učestvovali radnici iz više proizvodnih grana“. (I. Kovačević, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu*, 154) / Stoga kada je 1906. godine u Slavonskom Brodu izbio štrajk radnika Parne pilane d.d., Krpan se zalaže za energičnije prihvaćanje metode štrajka kao načina ostvarivanja radničkih zahtjeva. Vodstvo stranke bojalo se da će prilikom štrajka doći do sukoba, pa se zalagalo za smirivanje situacije zbog čega se potpuno ogradilo od štrajka. Nakon toga Krpan u *Hrvatskom braniku* piše kako vođe u Zagrebu ne vode čovječnost i drugarstvo koliko osveta (...) jer je štrajk pokrenut bez njihove dozvole. Rezultat sukoba bio je potpuni razlaz sa SDSHS (I. Kovačević, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu*, 163)

26 Krpan je bio kritičan prema oportunistima socijaldemokrata. Navodi primjere francuskih socijalista Mileranda i Brianda koji „stekoše ministarske listnice, provrgoše se u krotke janjice“. Slično je Krpan opisivao i hrvatske socijaldemokrate koji se „slizaše sa Supilom i Lorkovićem, za volju saborske stipendije i upuštaše se u izborne pijače i derače i kvarenje naroda“ (M. Krpan, *Izabrani spisi*, 165). Krpan je bio na tragu Kropotkinove teze da „što više moći socijalisti zadobiju u današnjem buržoaskom društvu i državi, to će prije njihov socijalizam izumrijeti“. Stoga istupa kao žestoki protivnik ministerijalizma odnosno socijalističkog kompromisa s vladajućim strankama te parlament naziva „potpunom obsjenom“.

27 I. Kovačević, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu*, 174.

28 U okviru Druge internacionalne pojavilo se krajem 19. stoljeća nekoliko struja koje će se definirati u okvirima revizionizma, s jedne strane, te marksizma s druge strane. Revizionizam se kao struja unutar radničkog pokreta javlja krajem 19. stoljeća, a svojevrsnu kodifikaciju doživljava 1892. kada Eduard Bernstein (1850-1932) objavljuje *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*. (Knjiga je objavljena 1907. godine i na engleskom jeziku pod naslovom *Evolutionary Socialism*.) Revizionizam predstavlja reviziju dotadašnjih marksističkih postulata smatrajući kako se radnički zahtjevi mogu ostvariti jedino postepeno i to sudjelujući u radu parlamenta i vlade.

Socijaldemokratske lige, s time da moramo naglasiti kako se ono odvija s određenim vremenskim odmakom u odnosu na europski radnički pokret.

Osim Krpana, u kritici socijaldemokratske politike ističe se i Ivan Zepp, koji u kontekstu početka Prvog svjetskog rata navodi: „Došla je nesretna 1914. godina za radničku klasu kada je Socijal Demokratska partija postala najveći ‘VERSAGER’ sa svojim koruptivnim vodjama“.²⁹

Naime, unatoč isticanju antimilitarizma i internacionalizma te parole prema kojoj „radnik nema domovinu“, sredinom 1914. godine radnici su „instinktivno znali na kojoj je strani njihov kruh premazan maslacem – na strani njihove državne vlasti“.³⁰ Premda su još u kolovozu 1914. godina engleski radnici organizirali prosvjed protiv sudjelovanja njihove zemlje u ratu, ističući da oni još uvijek vjeruju u radničku solidarnost³¹ radnici su postali udarna snaga rata. *Obzor* je pisao kako su se francuski radnici odazvali patriotskom pozivu socijalističkih vođa, radeći „grozničavo“ u tvornicama municije. „Jedna tvornica pravi na dan četiri automobila za puščane strojeve, 3000 metaka i sedam aeroplana“ dok se druga tvornica bavi pravljenjem „ocjelnih strjelica za francuske avijatičare“, koje se posebnom spravom „bacaju na neprijatelje iz visine od 1200 metara“.³²

Socijaldemokrati su u Slavoniji gledali podrugljivo na anarhiste. Tako je njihovo glasilo osječki *Volksrecht* pisalo kako se u razbuktanom političkom previranju primijetila u Osijeku aktivnost nekolicine radnika, koji su prihvatili anarhističke ideje Johanna Mosta. Prema objavljenim izvorima, radnici su tajnim kanalima primali i raspačavali *Der Freie Arbeiter*. Kraus navodi kako su spomenute novine ovu pojavu odbijale s ironijom.³³

U ovim su ideološkim sukobima anarhisti ostali u manjini što se tiče pridobivanja radnika u odnosu na socijaldemokraciju. Navedeno proizlazi iz zapisa s radničkih skupština koje su održavane u Osijeku krajem 19. stoljeća, na kojima je većina radnika zagovarala socijaldemokraciju, ističući direktno antagonizam prema anarhističkim idejama, svodeći ih u kontekstu dominantnog diskursa na „politiku toljaga“. Naime, jedan od vođa osječkih radnika Dragutin Frauenheim³⁴ na skupštini koja je održana krajem travnja 1895. navodi kako osječki radnici ne žele provoditi svoje ciljeve koristeći „čulu ili pušku jer je brata ubiti grijeh“.³⁵ Sukladno tomu isti radnik smatra kako anarhizam ima privlačnije ideje od socijaldemokracije jer je posljednja skupština bila slabo

29 HR-DAOS-1182, Zapisi Ivana Zeppa, nema broja, kut. 2

30 Beverly J. Silver, „Labour, War and World Politics: Contemporaray Dynamics in World-Historical Perspectivte“, *Labour and New Social Movements in a Globalising World System* (gl. ur. Berthold Unfried; Marcel van der Linden, Christine Schindler), Beč, 2004, 19-38.

31 Francis Ludwig Carsten, *War Against War: British and German Radical Movements in the First World War*, Los Angeles, 1982, 25.

32 „U francuskim tvornicama“, *Obzor*, (Zagreb), br. 295, 25. X. 1914, 57.

33 HR-DAOS-1182, neobjavljen rukopis, kut. 2

34 U nekim izvještajima navodi se kao Traunheim

35 HR-DAOS-6, Izvješće s radničke skupštine, 21/1895, kut. 5753a

posjećena. Stoga naglašava kako bi ljudi i njima (socijalnim demokratima, op. a.) hrlili kao i anarhistima da počnu „toljagama lupati glave“. Pri tome ističe kako se radnički ciljevi neće postići krvavom revolucijom, nego duševnom naobrazbom i organiziranom borbom.

Potonji diskurs „toljaga, krvi i revolucije“ vjerojatno proistječe iz jednoobraznog prikazivanja anarhizma isključivo u konturama nasilnih akcije odnosno metode propagande djelom, koja je prevladavala početkom 1880-ih godina.

Kako je prethodno istaknuto, u historiografskom korpusu, posebno nakon Drugog svjetskog rata, anarhizam je bio gotovo isključivo predstavljan u okviru dominantnog marksističkog diskursa unutar kojega su se anarhističke ideje svodile na devijantne pojave samog pokreta. Stoga je važno osvrnuti se na historiografski narativ koji je nastajao u takvim okvirima, a koji još uvijek nije analiziran niti znanstveno evaluiran.

Anarhizam u kontekstu jugoslavenske historiografije

Kada se govori o historiografiji koja se bavila anarhizmom u okvirima radničkoga pokreta, mora se voditi računa o svojevrsnoj dualnosti takve historiografije. Naime, s jedne strane postoji, kako je već navedeno, niz historiografskih izvora koji su nastali u izrazito dominantnom marksističkom okviru unutar kojega se anarhizmu pristupalo kao „djetinjastoj ideji“ ili pak kao *plebejskom socijalizmu*, kako ga je definirao Nikolaj Buharin (1888-1938). S druge pak strane, povjesničari poput Ivana Kovačevića pristupali su anarhizmu u znanstvenim okvirima. U oba je slučaja anarhizam činio tek manji dio puno opsežnijeg proučavanja povijest radničkoga pokreta. Sukladno tomu predstavljen je tek kao „nevažna pojava na marginama povijesti“.

Iako je, kako je već istaknuto, radnički pokret bio dominantno istraživačko područje u historiografskim okvirima, njegov je razvojni put od 19. stoljeća do Prvoga svjetskog rata uglavnom bio predstavljen u okviru odnosa prema revizionizmu Eduarda Bernsteina (1850-1932) te reformizmu³⁶ Karla Kautskog (1854-1938). Sukladno tomu razvio se narativ o „devijantnim varijacijama“ unutar radničkog pokreta koje su se pojavile već u 19. stoljeću. Termin „devijacije“ osim na revizionizam i reformizam odnosio se također na anarhosindikalizam, pa se u iznimno opširnom *Priručniku za istoriju međunarodnog radničkog pokreta* (1964) u okviru odnosa partije i sindikata, u kojemu su anarhosindikalisti zagovarali neutralnost i neovisnost sindikata u odnosu na partiju,

36 Temeljnu razliku između revizionizma (Eduard Bernstein) i reformizma (Karl Kautsky) činio je različiti pristup klasnoj borbi. Prema Bernstainu, Marx je pogriješio u predviđanju zaoštavanja sukoba između klasa i postepenoj proletarizaciji za razliku od Kautskog koji je smatrao da se klasni sukobi ipak zaoštavaju. Ovdje je važno istaknuti i određenu konfuznost u Kautskyjevim premisama. Naime, dok je s jedne strane smatrao da se klasne razlike zaoštavaju, s druge strane je pak isticao kako unatoč tomu što „oblici proleterke klasne borbe postaju sve blaži (...) klasne se suprotnosti sve jače zaoštavaju“. Max Adler, „Lijeve socijalizam“, *Austromarksizam* (ur. B. Caratan, R. Kalanj, V. Mikecin), Zagreb, 1982, 228-273

navodi kako je zagovaranje takve politike rezultiralo većom štetom za radničku klasu. S obzirom da je dio historiografije pisan s marksističkih pozicija, ne iznenađuje činjenica kako su ostale struje unutar samog pokreta definirane i etiketirane kao krivovjerne. U kontekstu navedenog Predrag Vranicki u iznimno važnoj knjizi *Historija marksizma* također koristi pojam „devijacije marksizma“ kada govori o pojavi revolucionarnog sindikalizma u Francuskoj pod vodstvom Georgesa Sorela (1847-1922), napominjući pri tome kako njegovo učenje ima „neke zajedničke crte s anarhizmom“.³⁷

U kontekstu navedenog prudonizam se tumači kao kritika buržoaskog društva, ali isključivo u okviru sitnoburžoaske teorije te ga se zapravo predstavlja kao jednu od struja koja se bori za očuvanje tog društva.³⁸ Tako je dio historiografije gotovo sve struje mimo dominantnog marksističkog diskursa (bakunizam, reformizam, anarho-sindikalizam) interpretirao kao neosocijalistička učenja kojemu su se suprotstavljale „stvarne revolucionarne radničke partije“. Unutar takvog narativa Bakunjinovo se učenje karakterizira kao „jedna sleva-zdesna površno nabačena mešavina – jednakost klasa (!)“ ili pak ako sensimonistička budalaština koja je propisana članovima kao *dogma*.³⁹

Na tragu je navedenog i Josip Cazi u knjizi *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj* u kojoj navodi kako bakunizam djeluje „neobično radikalno i tako jednostavno da se može naučiti napamet za pet minuta“⁴⁰. Sukladno Engelsovoj postavci, upravo se Bakunjin identificira kao krivac za rascjep unutar radničkog pokreta pod optužbom da je htio zauzeti „gospodareću ulogu u organizaciji“. Akcije poput one u Bologni iz 1874, kada su talijanski anarhisti pokušali izvršiti revoluciju, kvalificirale su se kao „djetinjasti pokušaji“. Cazi zaključuje da je nakon višegodišnjeg „prepucavanja“ na socijalističkom kongresu u Belgiji 1877. došlo do energičnog odbacivanja „njihovog smiješnog učenja“.

Društveno-politički kontekst razvoja anarhizma

Tijekom 19. stoljeća dolazi do velikih prekretnica u gotovo svim sferama ljudskog života koje uvelike prelaze okvire politika tadašnjih carskih i kraljevskih dvorova. Tada nastaju pojmovi poput štrajka, klase te kapitalizma. S druge strane, u ovom se vremenskom okviru po prvi put na diskursnoj razini pojavljuje siromašni sloj stanovništva, ponajprije u spisima Williama Townsenda (1739-1816). Stoga je, kako bismo u potpunosti shvatili kontekst u kojemu dolazi do razvoja organiziranog radništva iz kojega će

37 Predrag Vranicki, *Historija marksizam*, knj. I, 1978, Zagreb, 284.

38 Bosa Pejović, „Prva internacionala“, *Priručnik za istoriju međunarodnog radničkog pokreta* (ur. Ljubinka Krešić) Beograd, 1964, 203-232.

39 Isto.

40 J. Cazi, *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj. Od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880-1895)*, knj. I, 2.

se kasnije razviti anarhističke ideje, potrebno ukratko predstaviti temeljne odrednice tog doba.

Politički ekonomist Karl Polany u knjizi *Velika preobrazba* navodi da je u ovom vremenu ekonomija ovladala društvom te je time zapravo postala zasebna sfera. Industrijska revolucija bila je „tek početak jedne revolucije ekstremnije i radikalnije od bilo čega što je ikad rasplamsavalo misli i držala je da se svi ljudski problemi mogu riješiti postojanjem neograničene količine materijalnih dobara“.⁴¹ Potonje je rezultiralo ekonomskim napretkom jednog dijela stanovništva dok su s druge strane radni ljudi „bili natiskani u nova mjesta očaja (...)“ dok je „narod sa sela pretvoren (...) u dehumanizirane stanovnike slamova“.⁴²

Unatoč razdobljima ekonomskih kriza poput one iz 1873. godine, Europa je bila u uzletu. Osječka je *Narodna obrana* u navedenom okviru posebno isticala uspon njemačke ekonomije. Prema objavljenim podacima, sredinom veljače 1914. narodni je imetak Njemačke dramatično porastao, kao i njezino stanovništvo. U jednom se članku podaci iz 1914. uspoređuju s onima iz 1890. kada je Njemačka imala 49 milijuna stanovnika dok je narodni imetak iznosio 240.000 milijuna kruna, da bi broj stanovnika 1913. iznosio 66 milijuna, a imetak 360.000 milijuna kruna. Stoga se zaključuje kako je prije „23 godine došlo na svakog stanovnika prosječno 49.000 kruna, a sada 5.450 kruna“.⁴³

Potrebno je napomenuti da su tadašnje vlasti iznimno represivno reagirale na same znakove koji bi upućivali na pokušaje prevrata ili negativnog odnosa prema vlasti. Tako je stanoviti Franjo Blažević zbog „uvrede Veličanstva“ osuđen čak na jednu godinu teške tamnice.⁴⁴ Uzimajući u obzir težnje radničkog pokreta, a pogotovo njegovog anarhističkog dijela, možemo zaključiti da su vlasti vršile velika nastojanja u njegovom suzbijanju,⁴⁵ bilo u kontekstu zapljene štampe ili progona radnika u zavičajna mjesta. U prilog navedenom govori i činjenici da je Otto von Bismarck 1878. godine donio zakon kojim su bili zabranjeni svi socijaldemokratski listovi i svaki oblik organiziranog radničkog djelovanja.⁴⁶

Ova je politika praćena velikim brojem zapljena radničke štampe. Vlasti su čak u nekim slučajevima presretale pošiljke na pošti i zapljenjivale „bogohulne novine“. Primjerice, *Sloboda* u broju od 4. srpnja 1895. godine donosi „pričanje osječkih listonoša“

41 Karl Polony, *Velika preobrazba. Politički i ekonomski izbori našeg doba*, Zagreb, 1999, 62.

42 Isto, 61; potonje je rezultiralo Bellersanovom krilaticom: „Rad siromašnih izvor je obilja bogatih.“

43 „Stanovništvo i narodni imetak Njemačke“, *Narodna obrana* (Osijek), br. 10, 13. I. 1914, 13.

44 HR-DAOS-6, Osuda Franje Blaževića, 19304/1898, kut 4

45 Vlasti su posebno pratile suradnju domaćih radnika s ugarskim i austrijskim radnicima. Stoga su posebno nadzirale poštu. Tako su otkrivene veze domaćih radnika s onima u Ugarskoj. Uglavnom se radilo o distribuciji novina, članaka i brošura koje su domaći radnici primali izvana. Putem strogo nadziranja radničkog pokreta otkrivena je veza između brodskih radnika i mađarskog radničkog prvaka Lea Frankela. Naime, brodski su radnici poštom primali Frankelov list *Arbeiter Wochen-Chronik*.

46 Važno je istaknuti kako Bismarck represivne mjera protiv socijaldemokracije upotpunjuju obveznim mjerama socijalne zaštite najugroženijih kategorija radnika. Puljiz smatra kako se radnici na taj način dovode u položaj ovisnosti o državi. Vlado Puljiz, „Bismarckove socijalne reforme“, *Revija za socijalnu politiku*, br. 3, 2/1995, 243-247.

prema kojima „jednomu predplatniku ‘Slobode’ koji je, jer nije brojeve dobivao, pitao svoga listonošu zašto mu ne donosi ‘Slobodu’“. Listonoša je odgovorio da je došla zabrana na poštu prema kojoj je zabranjeno raspačavanje *Slobode* u Slavoniji.⁴⁷

O prisutnosti radničke štampe svjedoči i dopis koji je gradonačelnik Rotter zaprimio 1894, a u kojemu se navodi kako se kod dvojice radnika, Miolčana i Theierlinga, nalaze zabranjene tiskovine te da ih stoga treba odmah potražiti i konfiscirati.⁴⁸ Prema arhivskoj građi, slavonski su radnici najčešće, osim spomenete anarhističke štampe, primali i socijaldemokratske listove, poput *Volksstimme* ili *Slobode*. Sukladno tomu u jednom dokumentu osječkog poglavarstva navodi se kako listovi *Volksstimme* i *Sloboda* „imadu svak u Osijeku preko 100 predbrojnika“.⁴⁹

U takvom društveno-političkom kontekstu dolazi do razvoja anarhističke misli. Središte razvoja anarhizma u razdoblju od 1891. do 1893. predstavlja Graz. Nakon uhićenja anarhističkih vođa sjedište se seli u Beč gdje 1892. počinje izlaziti časopis *Die Zukunft* (Budućnost), koji ilegalnim kanalima dolazi i u Slavoniju. S druge se pak strane i u Češkoj razvija značajan anarhistički pokret, zatim u Trstu kao i u Mađarskoj pod vodstvom Eugena Schmidta, čija je djelatnost, kako izvori navode, više teorijske naravi.

Unatoč činjenici da je došlo do razmimoilaženja s radničkim pokretom, u okviru sukoba između Marxa i Bakunjina, radnici su i dalje bili nosioci anarhističke misli. Navedena se teza posebno odnosi na talijanske radnike, ponajviše u kontekstu velikih progona nakon Bave Beccarisa (1898). Stoga ne iznenađuje jedan dopis osječkih vlasti u kojima se navodi kako se prate radnička gibanja, a posebno se pazi na radnike talijanske narodnosti.⁵⁰

Kako je istaknuto, u ovom razdoblju dolazi do pojave propagande djelom u okviru koje anarhisti uglavnom individualnom činom izvršavaju atentate na predstavnike vlasti. To je rezultiralo velikim potjerama za anarhistima. Nakon atentata na austrijsku caricu Elizabetu (1837-1898), koju je tijekom šetnje ubio talijanski anarhist Luigi Lucheni,⁵¹ veliki župan Pejačević uputio je dopis osječkom gradonačelniku i zatražio izvještaj o eventualnoj pojavi anarhističkog pokreta na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije s obzirom da su uočena velika gibanja na talijansko-švicarskoj granici gdje je anarhizam zahvatio „veliki opseg“.⁵²

Iako je u ovom razdoblju došlo do kreiranja različitih pravaca i teorija unutar anarhizma, anarhisti su bili prilično jedinstveni u osudi početka Prvoga svjetskog rata u

47 „Pričanje osječkih listonoša“, *Sloboda* (Zagreb), br. 13, 4. VII. 1895, III.

48 HR-DAOS-2103, Dopis gradonačelniku Rotteru, 4425/1894, kut. 1.

49 HR-DAOS-2103, Dokument Gradskog poglavarstva u Osijeku, 4426/1894, kut. 1.

50 HR-DAOS-6, Dopis Gradskog poglavarstva, 17198/1895, kut. 5753a

51 Prema nekim izvorima, nakon ubojstva Lucheni se predstavio kao nezaposleni anarhist te neprijatelj bogatih.

52 HR-DAOS-6, Dopis Velikog župana Pejačevića osječkom gradonačelniku Konstantinu Graffu, 17/1898, kut. 5753a

okviru potpisivanja dokumenta *International Anarchist Manifesto of the War*.⁵³ U kontekstu navedenog, dominantna je tadašnja anarhistička parola bila *Make Revolution Not War*. Tako je čak Emma Goldman zbog svoga antimilitarizma te kritike američkog ulaska u Prvi svjetski rat bila osuđena na 18 mjeseci pritvora u federalnom zatvoru.

Tijekom rata, kao uostalom i cjelokupni radnički pokret, anarhizam je postavljen na svojevrsnu pauzu. S druge pak strane, kraj rata anarhistima nije donio „priliku za revoluciju“. Naime, nakon njegovog završetka anarhisti su bili podvrgnuti novim progonima.⁵⁴

Borba državne vlasti protiv anarhizma u Slavoniji

Početak 20. stoljeća došlo je do velikih progona anarhista, pogotovo nakon atentata u Ženevi te događaja u Milanu 1898.⁵⁵ Tako su osječke vlasti u listopadu 1900. godine primile potjernicu za talijanskim anarhistima koji bi preko austrijske granice mogli doći na ova područja.⁵⁶ U njoj se navodi da se treba organizirati stroga potraga jer se radi o vrlo „pogibeljnim osobama“. U kontekstu navedenog krajem 1902. godine došlo je i do velikog progona anarhista u Švicarskoj i Njemačkoj, pa su ovdašnji lokalni represivni organi primili banov dopis u kojemu se navode imena anarhista na koje treba „posebno pripaziti“.

Tako su osječke vlasti zaprimile i dopis s imenima dvojice anarhista, Trajana Perazzinija i Franje Sarasatea, koji su zbog svoga djelovanja izgnani iz Njemačke. U dopisu se navodi kako se protiv njih dvojice treba odrediti svestrana potraga te o eventualnom pozitivnom uspjehu izvijestiti nadležne organe.⁵⁷ Također se navodi da Perazzini ima brkove, okruglo i zdravo lice te da na desnom oku ima brazgotinu. Kako bi redarstveni

53 „International Anarchist Manifesto Against the First World War“, <https://robertgraham.wordpress.com/2014/08/07/international-anarchist-manifesto-against-the-first-world-war/>, 22. IX. 2015.

54 Tako je uslijed progona pristalica „radikalizma“, a u okviru zakona koji se u SAD-u nazivao *Alien Act*, tadašnji ravnatelj *Justice Department General Intelligence Division*, a kasnije direktor FBI J. Edgar Hoover deportirao Emmu Goldman 1918. godine u Rusiju. Naime, deportacija je primijenjena na svakoga za koga bi se otkrilo da je anarhist. Međutim, i u Rusiji su se anarhisti našli „s druge strane“ nakon što su boljševici započeli obračun s anarhističkim strujama. Tako je upravo Goldman zajedno s Alexanderom Berkmanom 1922. godine uputila pismo javnost vezanim uz događaje u Rusiji. U pismu se navodi: „[...] od svih revolucionarnih elemenata anarhisti su ti koji sada trpe najnemilosrdniji i najsustavniji progon. Boljševici počinju s represijom protiv anarhista već 1918. kada je – u travnju te godine – komunistička vlada bez provokacije ili upozorenja napala moskovski Anarhistički klub i, koristeći strojnice i artiljeriju, likvidirala cijelu organizaciju. To je bio početak lova na anarhiste, koji je u početku bio nasumičan, uglavnom neplaniran, a ponekad čak i kontradiktoran.“ („Boljševici streljaju anarhiste“, <http://anarhizam.hr/povijest/242-alexander-berkman-i-emma-goldman-1922-boljevici-strijeljaju-anarhiste->, 12. IX. 2015)

55 Odnosi se na prethodno spomenuti masakr radnika nazvan Beva-Beccarisa.

56 HR-DAOS-6, Dopis Velikog župana Pejačevića Gradskom poglavarstvu u Osijeku, 23480/1900, kut. 4

57 HR-DAOS-6, Osobni opisi anarhista, prijepis, 31074/1902, kut. 4.

organi lakše prepoznali i Sarasetea, navodi se kako mu je kosa plava dok na desnoj strani ima nakrivljen nos kao i tetovažu koja sadrži crvenkasto plavo tetovirano srce, sidro i križ. Prema opisu, Sarasete također ima brazgotinu iza lijevog uha.⁵⁸

U cilju efikasnijeg suzbijanja anarhizma razvila se opsežna korespondencija među državnim organima. Sukladno tomu, osječki gradonačelnik Konstantin Graff primio je brojne popise imena optuženih za anarhističko djelovanje, za koje je postojala mogućnost dolaska u Slavoniju. Tako je u Osijeku 1900. godine primljen prilično opširan popis od gotovo 106 anarhista, za koje se sumnjalo da bi mogli doći na ovo područje. Popis između ostalog sadrži podatke vezane uz dob, zanimanje te vanjski izgled. Tako se za 19-godišnjeg Hinka Maneffa, inače štampara u Milanu, navodi da ima kestenjaste oči, male i crvene brkove te da mu nedostaje srednji prst na lijevoj nozi.⁵⁹ Na popisu traženih bio je i Franjo Casac, 36-godišnji stolar iz Napulja, uz čije ime stoji primjedba kako se radi o „vrlo opasnom anarhistu“.⁶⁰ Najopasniji je na popisu bio Castro Ferdinand koji se lažno predstavljao kao konobar Antonio. Za njega su vlasti pretpostavljale da je austrijski vojni bjegunac. Sukladno danom opisu, bio je niskog stasa, ovalnog lica te dugog nosa. Prema podacima, navodno je bio na parobrodu *Buda* te je putovao iz Marseillesa s namjerom da ubije kralja i cara Franju Josipa.

Zanimljivo je primijetiti kako su vlasti neovisno o političkim razmjericama pokazivale veliku razinu kooperacije u provođenju politike proganjanja anarhista. Postoje brojne tjeralice posebno „za onim anarhistima, koji su iz Italije preko granice došli u Austriju“.⁶¹ Tom se prilikom spominju imena Antona Paganinija i Ive Piecha. Za potonjeg se navodi da je vrlo pogibeljan te da se za svu trojicu ima odmah odrediti najstroža potraga na slavonskom području. Kako je već navedeno, anarhizam je bio izrazito razvijen među talijanskim radništvom. Stoga je osječkim gradskim vlastima stigao dopis s gotovo 47 imena Talijana za koje se ne zna gdje se nalaze. Sukladno tomu, ovdašnje vlasti upozorene su kako bi bjegunci mogli pronaći utočište na slavonskom području.

Zanimljivo je kako je tijekom ovog perioda zabilježen i dolazak anarhista iz Sjedinjenih Američkih Država. Među američkim anarhistima bili su Arazic Mazza, koji je opisan kao opasni anarhist, te bravar Vincenc Pepe, koji se iz Amerike vratio s obitelji.⁶²

Vladala je gotovo ujednačena naredba koja se odnosila da se svi anarhisti stranog podrijetla moraju protjerati s ovih područja. U tom je kontekstu Pejačević poslao Graffu 1898. godine naredbu prema kojoj se moraju protjerati svi Srbi koji propagiraju anarhističke ideje.⁶³

58 Isto

59 HR-DAOS-6, Osobni opisi anarhista, prijepis, 29670/1900, kut. 4.

60 HR-DAOS-6, Osobni opisi anarhista, prijepis, 29671/1900, kut. 4.

61 HR-DAOS-6, Dopis Velikog župana Teodora Pejačevića u kojemu se navode anarhisti koji su iz Italije došli u Austriju, 23480/1900, kut. 4.

62 HR-DAOS-6, Osobni opisi anarhista, prijepis, 29671/1900, kut. 4.

63 HR-DAOS-6, Dopis Velikog župana osječkom gradonačelniku Konstantinu Graffu, prijepis, 27986/1898, kut. 5753a

Sukladno su tomu slavonske vlasti sudjelovale u velikoj potjeri za Vasom Pelagićem, koji je definiran kao „socijalistički agitator i anarkista“. Kraljevski je sudbeni stol u Petrinji 27. travnja 1880. raspisao tjeralicu radi zločina veleizdaje te smetanja javnog reda. U tu svrhu poziva se osječko poglavarstvo da budnim okom pazi na istog te da ga, čim ga u svom području zateknu, odmah i uhite.⁶⁴ U tjeratici za Pelagićem navodi se kako je razlog potjere zločin veleizdaje i smetanje javnog mira.⁶⁵ Prema danom opisu, on ima tamnoplavu malo sijedo prošaranu kosu, sive oče, jake obrve, duguljasto lice te šiljast i malo povinuti nos.⁶⁶

O temeljitosti s kojom su vlasti pratile anarhiste govori i podatak da se u jednom spisu navode imena dvojice talijanskih anarhista, zidara Domenica Malgarinija (r. 1858) te poljodjelca Petara Vasolija (r. 1861), a kao znak prepoznavanja Malgarinija ističe se da mu je „palac desne noge kržljav“. Zanimljivo je primijetiti kako su vlasti u službene spise, važne za slučaj, navodile i različite potankosti. Tako se za stolarskog pomoćnika Fridricha Maulejya rođenog 1876. godine u Švicarskoj, protjeranog iz Njemačke, navodi da ima čvrsti kratki i nakrivljeni nos te zločeste zube.⁶⁷ Ban Khuen-Héderváry ističe da je izgon potonjeg uvjetovan anarhističkim djelovanjem te kako treba pripaziti da se navedeni ne pojavi na ovom području.

Unatoč iznimno represivnom državnom okviru anarhističke ideje širile su se te su tako pristizale i na slavonsko područje, ponajprije zahvaljujući anarhističkoj štampi.

Prodor anarhističkih ideja među slavonsko radništvo⁶⁸ – ilegano distribiranje štampe

Do sada se povijest anarhizma u Hrvatskoj vezala prvenstveno uz zagrebačke radnike, između ostalih, postolarskog pomoćnika Franju Srncu (26 godina⁶⁹) te krojačkog pomoćnika Wolfganga Hižu (59 godina) koji su 1884. godine osuđeni zbog svoga anarhističkog djelovanja.⁷⁰

64 HR-DAOS-6, Tjeratica za Vasom Pelagićem, prijepis, 12286/1899, kut. 4

65 HR-DAOS-6, Tjeratica za Vasom Pelagićem, prijepis, 12286/1899, kut. 4

66 HR-DAOS-6, Tjeratica za Vasom Pelagićem, prijepis, 12286/1899, kut. 4

67 HR-DAOS-6, Dopis Khuena Héderváryja u kojemu se mole lokalne vlasti da pripaze na moguće anarhističko gibanje u Slavoniji, prijepis, 30830/1902, kut. 4.

68 Potrebno je napomenuti kako je stanje radništva u navedenom razdoblju bilo iznimno loše. Naime, na pučkoj skupštini koja je održana potkraj travnja 1895. godine istaknuto je kako radnici u staklani u Osijeku rade dan i noć, a zaposlena su i djeca od 8 godina. Radnici su na svojim radničkim skupštinama iznosili tešku situaciju s kojim su se susretali na radnom mjestu. Tako je jedan radnik na skupštini rekao kako u parnom mlinu Krauss u Osijeku radnici nose vreće od 127 kg kroz 12-satno radno vrijeme, pri čemu je jedan radnik smrtno stradao. (HR-DAOS-6, Izvješće s radničke skupštine, prijepis, 19/1895, kut. 5753a)

69 U *Slobodi* se pak navodi da ima 56 godina.

70 J. Cazi, *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj, Od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880-1895)*, knj. II, 36.

Sukladno tomu, i širenje anarhističkih ideja među slavonskim radništvom započinje 1880-ih godina odnosno u vremenu koje Guérin naziva intelektualnom kulminacijom anarhističke ideje. Prve se ideje šire ponajprije raspačavanjem ilegalne anarhističke štampe, poput *Freiheit* (Sloboda) ili *Der Rebel* (Pobunjenik), koja se većinom doprema iz Švicarske i Njemačke.

U kontekstu navedenog Ivan Kovačević ističe kako u ovom periodu dio osječkih radnika dolazi u kontakt s lijevom radikalnom strujom, koja poprima anarhističke tendencije. Naime, prema izvorima vidljivo je kako je u ovom razdoblju dio radnika, poput cipelara Miolčana primao anarhističke listove, poput *Freiheit*a, kojega je pak uređivao jedan od najznačajnijih tadašnjih anarhista Johann Most. U okviru su navedenog vlasti tvrdile kako u Osijeku postoji „socijal-ustanička stranka“.⁷¹

Distribucija štampe predstavljala je jednu od najdinamičnijih anarhističkih aktivnosti, a ona se prvi put u Slavoniji javlja 1881. godine. Naime, prema dopisu Gradskog nadsatništva u Budimpešti, stanoviti Franjo Fischer krajem prosinca 1881. krenuo je pješke iz Pečuha prema Osijeku noseći *Freiheit*.⁷² Navedene su se novine potom raspačavale u Čepinu preko adrese Matilde Hefer.⁷³ Kao primatelji štampe u Slavoniji navode se cipelar Miolčan i klesar Maas.⁷⁴ S njihovim su aktivnostima bile upoznate tadašnje vlasti, pa su ih držale pod strogim nadzorom. U prilog ilustraciji do kojega su stupnja vlasti išle kako bi nadzirale radnike i njihove aktivnosti, svjedoči i primjer nadziranja krojača Antuna Schmidta. Naime, nakon što je zbog političke djelatnosti progнан iz Osijeka policijske su vlasti otkrile kako noću kriomice dolazi u stan svoje supruge te se u njemu sastaje s osječkim radnicima. U službenom se izvješću navodi kako je Schmidt po čuvenju u društvu nekog Silbera Ištvana 15. srpnja 1896. održao u Belyu (Belju) socijalističku skupštinu. Također se navodi kako 13. srpnja „imadu doći u Osiek dva agitatora iz Pečuha“ no Schmidt ih je upozorio da će ih u Osijeku dočekati vlast te da će „hrdjavo proći“.⁷⁵

O svojevrsnom uzletu anarhističke ideje među slavonskim radništvom govori i činjenica kako su se navedene ideje pojavile i u vojsci. U jednom dopisu iz 1895. godine, označenom „izključivo na vlastoručno otvaranje“, koji je uputilo Ministarstvo za zemaljsku obranu iz Budimpešte tadašnjim osječkim gradskim vlastima, navodi se kako je socijalistička i anarhistička propaganda pokušala *zaraziti* i djelatnu službu stajaće oružane sile. Ministarstvo smatra kako su ta nastojanja izrazito opasna te se kao takva moraju budno paziti i pomno motriti te spriječiti. Izdana je naredba ministra

71 Ive Mažuran, *Grada o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije: 1867-1894*, Osijek, 1967, 238-242.

72 Isto, 245.

73 Zanimljivo je primijetiti kako Kraus tvrdi da je ona bili teta ili baka kasnijeg osječkog gradonačelnika te ministra seljačkog gospodarstva u vladi NDH-a, Stjepana Hefera (1897-1973)

74 HR-DAOS-1182, Zapis o anarhističkim djelatnostima, nema broja, kut. 2

75 HR-DAOS-6, Izvješće gradonačelniku Rotteru, prijepis, 31/1895, kut. 5753a; Schmidta je zbog navedenih aktivnosti Gradsko poglavarstvo u Osijeku, 22. VI. 18965. trajno prognalo iz grada. (HR-DAOS-6, Izvještaj Gradskog poglavarstva u Osijeku o podnesenoj žalbi na odluku izгона iz Osieka Antuna Schmidta, prijepis, 669/1895, kut. 5753a)

unutarnjih poslova prema kojoj tijela vlasti moraju popisati imena osoba koje su prije unovačenja sudjelovale u anarhističkom ili socijalističkom pokretu.⁷⁶ Stoga se gradske vlasti moli neka istraže tko je sve u vojsci ranije bio privrženik anarhističkih i socijalističkih, širitelj ili agitator te „učesnik izgreda“.⁷⁷

S obzirom kako je anarhizam uzeo maha, on se kao „pogibeljna ideja“ pojavljuje sve češće u raznim državnim dopisima i memorandumima. Navedeno je prvenstveno uvjetovano kulminacijom individualnog terora odnosno propagande dijelom. U okviru navedenog anarhisti dolaze u veći fokus vlasti nakon spomenutog ubojstva carice Elizabete, kao i niza drugih atentata koji su se tijekom ovog razdoblja pripisivali anarhistima.

Narativ anarhističkih glasila dopremljenih u Slavoniju

Kako je već navedeno, distribucija anarhističke štampe bila je iznimno riskantna djelatnost. Naime, vlasti su odlučno progonile, kako same autore koji su objavljivali u takvim novinama, tako i svakoga onoga tko bi vršio distribucije takve štampe. Tako su često same novine bile zabranjivane, zaplijenjene ili su pak kod „osumnjčenih radnika“ vršene premetačine. Sukladno tomu, osječke su vlasti, zbog sumnje širenja *ustaničkih ideja*, izvršile premetačine u kućama postolara Franje Majera te knjigoveže Carla Friedricha jer su navodno imali u posjedu *Freiheit*. Međutim tijekom premetačina ništa nije pronađeno.

Jedan od najzaslužnijih za prodor anarhističke štampe u Slavoniju svakako je bio Ivan Zepp (1889-1967) u čijoj su ostavštini između ostalog pronađeni *Der Weckruf* (Poziv na buđenje), *Der Anarchist, Revolutionär. Anarchistisches Wochenblatt* (Anarhist, Revolucionar. Anarhistički tjednik), *Der freie Arbeiter* (Slobodni radnik), *Kampf* (Borba) te pamflet koji se odnosio na španjolskog anarhista Francesca Ferreru.⁷⁸

Većina anarhističke štampe koja je stizala na prostor Slavonije odnosila se na temeljne ideje anarhizma kao i na odgovor na pitanja za što se anarhisti zapravo zalažu. U skladu s time *Der Anarchist*, koji nosi podnaslov *Organ zur Propaganda des Anarchismus und Sozialismus*, u prvom broju iz 1909. godine navodi kako je anarhizam jedan apsolutno samostalni pokret s potpuno drugačijim ciljevima od ostalih vjerskih, političkih i socijalnih strujanja. Stoga je anarhist ostvaritelj anarhističke ideje u vlastitom životu. Drugim riječima, anarhist se definira kao svaki čovjek koji odbacuje vladavinu

76 HR-DAOS-6, Dopis Ministarstva za zemaljsku obranu osječkom poglavarstvu, 1319/1895, kut. 5753a

77 Isto

78 Francesco Ferrer (1859-1909) je kao pristaša španjolskog republikanskog vođe Manuela Ruiza Zorrilla 1885. godine protjeran u Pariz. Nakon gotovo dvadeset godina egzila vraća se u Španjolsku gdje ponovno biva uhićen zbog navodne umiješanosti u napad na kralja Alfonsa XIII, kada je uhićen drugi anarhist pod imenom Mateo Morral. Tijekom Tragičnog vikenda (*La Seman Trágica*, odnosi se na sukob policije i radnika Barcelone koji je trajao od 25. srpnja do 2. kolovoza 1909) ponovno je uhićen te osuđen na smrt strijeljanjem. Pogubljen je u Barceloni 13. X. 1909.

čovjeka nad čovjekom. U ekonomskom terminima anarhist je svaki čovjek koji odbacuje izrabljivanje čovjeka od strane drugog čovjeka.⁷⁹

Zabilježen je i određeni prodor komunističkog anarhizma. Naime, u prilogu *Der Freie Arbeiter* pod naslovom „Anarchistisches Wochenblatt“ navode se ekonomski razlozi za potpuno ukidanje države. Tako se između ostalog ističe kako je država zapravo rezultat osvajanja i podjarmljivanja drugih država i nacija dok moderna država predstavlja organizaciju koja se temelji na brutalnoj vojnoj moći koja je u funkciji manjine. Pod manjinom se smatraju plemići, kapitalisti, službenici i svećenstvo.⁸⁰

Anarhistička je štampa pozivala na jedinstvo radnika te iznosila tezu kako je anarhija jedino rješenje. Tako *Der Anarchist* u broju od 2. listopada 1909. navodi anarhiju kao cilj ljudskog razvoja te kako ona predstavlja naše (radničko, op. a.) rješenje. Novine su naglašavale kako radnici imaju sami energiju i snagu da si izbore bolji društveni položaj.

U okviru navedenog *Revolutionär. Anarchistisches Wochenblatt* ističe kako se radnici ne trebaju nadati državnoj pomoći odnosno nikakvom obliku državnog pokroviteljstva. Novine su proklamirale radničku emancipaciju. Stoga list naglašava da radnici predstavljaju pokretačku snagu protiv „utvrde kapitalizma“.⁸¹ S tom su svrhom poticale radnike na spoznavanje vlastite pokretačke potentnosti. Također su inzistirale na oslobađanju radnika od „ludila autoriteta i legalizma“, ističući kako on nije ništa drugo nego utvrđivanje interesa novca koji čini klasu vladavinu vječnom. Svojevrsni je moto ovog glasila bilo: „želja za uništenjem istovremeno je i želja za stvaranjem“.

U listu *Kampf*, koji je nosio podnaslov *List anarhista i sindikalista*, u kontekstu osvještavanja radničke snage ističe se da će „svi kotači stati, ako to tvoja (radnička, op. a.) snažna ruka želi“. Stoga je u broju iz srpnja 1912. objavljen proglas radnicima Hamburga i sjeverozapadne Njemačke s ciljem „skidanja okova“.

Među najznačajnijima časopisima koji su dolazili u Slavoniju, još prije pojave Ivana Zeppa, zasigurno je Mostov časopis *Freiheit. Organ der Revolutionären Sozialisten*, za kojega je Nettlau naveo kako je bio najenergičnije progonojeno glasilo u Njemačkoj i Austriji. Časopis je ujedno predstavljao najdugovječnije anarhističke novine u SAD-u.⁸² Kao zastupnik propagande djelom, Most je često bio na meti vlasti. Tako je u članku

79 „Was will der Anarchist?“, *Der Anarchist. Organ zur Propaganda des Anarchismus und Sozialismus*, (Leipzig), br. 1, 2. X. 1909, I (prijevod Ana Radočaj).

80 „Die Entwicklung des Anarchismus“, *Der Freie Arbeiter*, (Donnerstag), br. 46, 11. XI. 1909, VI (prijevod Ana Radočaj).

81 „Karl Sauter“, *Revolutionär. Anarchistisches Wochenblatt*, (Berlin), br. 20-21, 22. V. 1909, V (prijevod Ana Radočaj).

82 Gom Goyens, *Beer and Revolution: The German Anarchist Movement in New York City, 1880-1914*, University of Illinois Press, 2007, 113. Novine je Most utemeljio još 1879. u Londonu nakon što je bio prisiljen otići u egzil zbog stalnih progona njemačkih vlasti. U ideološkim su okvirima novine u početku djelovale u skladu s Gotskim programom njemačke socijaldemokratske stranke. Do kraja 1879. Most je pak počeo mijenjati svoj kurs u smjeru sve izraženije antiparlamentarne politike odnosno zagovaranja revolucionarnog djelovanja. Most je svoje ideje počeo razvijati u skladu s teorijom austrijskog socijalista Andreasa Scheua, Belgijanca Victora Davea ili pak Johanna Nevea.

objavljenom povodom ubojstva američkog predsjednika McKinelya 1901. napisao kako ubojstvo vladara nije zločin – zbog toga je osuđen na dva mjeseca zatvora.

Zanimljivo je istaknuti da je osječko radništvo primilo i anarhistički plakat njemačkih radnika⁸³ koji su se tijekom 1880-ih naselili u SAD-u, čiji je Most bio vođa sve do početka 20. stoljeća. U proglasu upućenom „proleterima svih zemalja“ ističe se junaštvo Hermanna Stellmachera,⁸⁴ koji je u Europi bio označen kao terorist.

Navedena distribucija anarhističke štampe usko je povezana s djelovanjem prvih slavonskih anarhista, čiji se veliki dio agitacije zasniva upravo na distribucija ilegalne štampe u okviru koje se promiču različite ideje, ali ponajviše ona koja podrazumijeva propagandu djelom.

Pojava Ignjata Graffa u kontekstu propagande djelom

Početak 1880-ih godina, uslijed velike represije te, kako Nettleau navodi, progona anarhističke ideje iz javnog prostora, anarhisti su tražili načine djelovanja. Tada se pojavljuju male skupine radnika koje se zalažu za beskompromisnu borbu protiv autoriteta, a koja je u ovom slučaju podrazumijevala prihvaćanje nasilne borbe protiv vlasti, prvenstveno atentatima. U ovom je kontekstu značajan i američki anarhistički časopis *The Alarm* u kojemu je S. C. Griffin branio metodu atentata, tvrdeći kako su takve metode mudre, humane i hrabre te kako su u borbi za slobodu opravdana sva sredstva.

Unatoč prevladavajućoj struji, koja je pružala potporu ovakvim akcijama, spomenuti francuski anarho-komunist Daniel Guérin smatrao je kako je upravo djelovanje u okvirima individualnih akcija uvelike utjecalo na napuštanje anarhističkog pokreta jednog dijela radnika.

Osim atentata, zagovornici navedene akcije koristili su i dinamit, koji je na neki način u navedenom vremenskom okviru postao sinonim za cijeli pokret. Sukladno tomu, američki anarhist Parson na jednom sastanku ustvrdio je kako vrijednost dinamita predstavlja moralni faktor u rješavanju problema vezanih uz rad i kapital.⁸⁵

U kontekstu navedenog, anarhizam u Slavonije javlja se upravo u okvirima propagande djelom. Prve optužbe za anarhizam na području Slavonije (barem za sada) vežu

83 HR-DAOS-2103, Pamflet, kut. 1

84 Hermann Stellmacher (? -1884) optužen je u Beču između ostalog za ubojstvo policajca Blocha te za pljačku bankara ubog čega je osuđen na smrt. Tijekom suđenja u okviru svoje obrane iznio je tezu kako mu patnje siromašnih ljudi pružaju opravdanje da uzima višak bogatstva onima koji ga imaju, <http://archive.spectator.co.uk/article/14th-june-1884/3/hermann-stellmacher-socialist-was-on-the-10th-inst>, 10. VII. 2015)

85 Paul Avrich, *The Haymarket Tragedy*, New Jersey, 1984, 110.

se uz 26-godišnjeg⁸⁶ bravarskog pomoćnika Ignjata Graffa,⁸⁷ kojega osječke vlasti nazivaju „dobro poznatim anarhistom“. O Graffovom djelovanju saznajemo na temelju zapisnika Gradskog poglavarstva kao i na temelju dopisa koje su budimpeštanske vlasti upućivale u Osijek.

Prema podacima koje je redarstveni nadsatnik iz Budimpešte uputio osječkom vlastima, Ignjat Graff rođen je u Novoj Gradiški, a nakon vremena provedenog u Szegeđinu 24. studenoga 1884. izagnan je u Osijek. Kao razlog progonstva budimpeštanske vlasti navode da je u njegovom posjedu „nadjeno više tiskanicah anarhističkog pravca, zatim više primerakah anarhističkog lista *Rfreiheit*“ (radi se vjerojatno o greški u prijepisima te se misli na časopis *Freiheit*). Osim navedenoga, vlasti su kod Graffa pronašle i članke iz anarhističkih novina *Osterichischeer Arbeiter Kalaender*, kao i njegovu prepirku što je bilo dovoljno da ga označe kao aktivnoga člana „anarhističke stranke“, a samim time i kao osobu koja je opasna za sigurnost.⁸⁸

O Graffovim aktivnostima potkraj 19. stoljeća saznajemo iz zapisnika Gradskoga poglavarstva koji je sastavljen prilikom optužbe 51-godišnjeg kovačkog pomoćnika Ivana Ertla, radnika na osječkoj željeznici, da ga Graff već duže vrijeme, na kolodvoru u Osijeku, nagovara da postane pristaša „socialrevolucionarne radničke stranke“ u Frankfurtu na Majni. Naime, otac navedenoga Ivana Ertla, također imenom Ivan Ertl, prijavio je Graffa gradskim vlastima zbog sumnje u njegovo društveno-političko djelovanje. Na temelju Ertlove izjave kod Gradskog poglavarstva sastavljen je zapisnik 9. lipnja 1885. godine. U zapisniku se navodi kao je Ertl izjavio da mu je Graff najavio kako će na njegovo ime poštom stići povjerljivi paket koji bi Ertl potom trebao preuzeti. Prema iskazu, u paketu će se nalaziti cipele te naputak o pravljenju dinamita. Stoga je već istog dana izvršen pretres u Graffovom stanu, prilikom čega nije pronađen kompromitirajući materija, a sam je Graff prilikom saslušanja 10. lipnja opovrgnuo sve tvrdnje vezane uz njegovo antidržavno djelovanje. Pri tome navodi kako „nepojmi razlog iz kojega je prijavitelj sumnju upravo njega svaliti pokušao, te da ne osjeća da je kriv kakvom činu namijenjenom proti našoj monarhiji“.⁸⁹

Međutim nakon desetak dana ipak je stigao paket koji je Ertl u svom iskazu najavio, a koji je glasio na njegovo ime. Stoga je 17. lipnja došlo do novog saslušanja Ignjata Graffa. Pri ispitivanju su bili prisutni: Petrović (istražni sudac), Antun Adlarić (perovođa), državni odvjetnik⁹⁰ i sudbeni svjedoci Armin Fijala i Stevo Strajnić.

Na početku saslušanja, koje je započelo u deset sati, navodi se kako je nadstojnik poštanskog ureda Ivan Orešer predao sudu pošiljku iz Szegeđina koja je glasila na Ivana Ertla, a koju je prema podacima iz tovarnog lista poslao stanoviti postolar Mihovilj

86 Postoje dileme oko njegove dobi. Naime, u jednom dopisu se navodi kako ima 26 godina dok se u dokumentu budimpeštanskog redarstva navodi kako ima 39 godina (HR-DAOS-2103, Dopis redarstvenog nadsatnika u Budimpešti, prijepis, 11286/1898, kutija 1)

87 U nekim se dokumentima navodi kao Ignjo Graff.

88 HR-DAOS-2103, Dopis redarstvenog nadsatnika u Budimpešti, prijepis, 11286/1898, kutija 1

89 HR-DAOS-2103, Zapisnik poglavarstva s. i kr. grada Osieka, prijepis, prijepis, 4002/1885, kutija 1

90 Ime je napisano nečitko

Keester. Prema tim podacima, u pošiljci je bio par cipela s pouzecom od 4 forinte i 5 novčića te pečat H-N. Paket koji je poštanski načelnik predao sudu bio je četverouglastog oblika zamotan u običnom žutom papiru koji je bio „unakrsno povezan špagom“. Nakon otvaranja paketa pronađeno je sljedeće: par ženskih cipela, pismo na njemačkom jeziku, brošura na njemačkom jeziku, 13 brojeva anarhističkog časopisa *Der Radikal*, primjerak lista *Arbeiter*, četiri primjerka *Freiheits*, tri poziva proleterima nazvana „Proletarier aller Länder“, knjiga *Process gegen den Anarchisten Hermann Stellmacher*, 50 svezaka *Brockhaus Conversations Lexikon*, brošura na mađarskom jeziku, list *Der Confessions Losse* te posjetnica na ime Haimam Josef.⁹¹

Na temelju zaplijenjene anarhističke štampe kao i na temelju brošure *August Reinsdorf: Die Propaganda der Tat*⁹² možemo zaključiti da je Graff uistinu bio pristalica anarhizma te je aktivno sudjelovao u pokret. Naime, sudeći prema količini, ove su tiskovine bile namijenjene daljnjoj distribuciji i agitaciji. Graff je krajem studenoga 1884. godine progнан iz Osijek u Novu Gradišku. Tom je prilikom o Graffovom dolasku novogradiški kotarski sud obavijestio osječko gradsko poglavarstvo.⁹³

Nažalost za sada ne postoji arhivska građa koja bi nam pomogla u daljnjem rasvjetljavanju Graffove anarhističke djelatnosti. Premda je sam Graff nijekao svoju pripadnost anarhizmu, on je za sada prva osoba anarhizma na području Slavonije koju možemo interpretirati u društveno-političkom kontekstu vremena kada je u anarhizmu prevladavala propaganda djelom odnosno individualni akt. U prilog tezi da je Graff težio navedenoj struji u anarhizmu svjedoči i zaplijenjeni naputak o pravljenju dinamita koji mu je stigao iz Szegedina, ali i to da se među zaplijenjenom literaturom pronašla i knjiga *Process gegen den Anarchisten Hermann Stellmacher* (riječ je o osobi koja je predstavljala svojevrsnu herojsku ikonu među pristašama propagande djelom).⁹⁴ Znakovit je i materijal o dinamitu, ako uzmemo u obzir činjenicu kako su tadašnji brojni atentati izvršeni upravo uz pomoć dinamita.

Stoga na temelju građe, odnosno brošura i novina koje su predstavljale propagandu djelom, možemo zaključiti da je Ignjat Graff stremio takvom pravcu unutar anarhizma koji je upravo u ovom razdoblju doživio svoju kulminaciju. Sukladno je tomu svoje ideje crpio iz djela i pamfleta vodećih ideologa individualnoga čina poput Augusta Reinsdorfa (1849-1885) ili Hermanna Stellmachera.

Također je zanimljivo kako je Ertl optužio Graffa da ga je vrbovao da postane član stranke u Frankfurtu na Majni gdje su tadašnji pobornici ovoga anarhističkog smjera imali veliki utjecaj. Premda Graff nije, barem koliko znamo za sada, konkretno djelovao u okviru propagande djelom, njegova je pojava gotovo endemske naravi.

91 HR-DAOS-2103, Zapisnik sastavljen kod Kr. sudskog stola u Osijeku, prijepis, nema broja, kutija 1

92 Vidi: Johann Most, „August Reinsdorf und die Propaganda der Tat“, <http://anarchistischebibliothek.org/library/johann-most-august-reinsdorf-und-die-propaganda-der-tat>, 24. IX. 2015.

93 HR-DAOS-2103, Dopis Kraljevskog kotarskog ureda u Novoj Gradiški, 19467/1884, prijepis, kutija 1

94 V.: Johann Langhard, *Die Anarchistische Bewegung in Der Schweiz*, Bremen, 2012, 273-275.

Ivan Zepp – dosljedni internacionalni anarhist

Ivan Zepp predstavlja iznimno važnu pojavu na slavonskoj anarhističkoj mikrorazini na prijelazu 19. u 20. stoljeće. Naime, njegovo djelovanje označava gotovo jedini trag postojanja anarhističke misli u Slavoniji do kraja 1930-ih godina 20. stoljeća.

O Zeppovim aktivnostima saznajemo posredstvom njegovoga dopisa upućenom Zdenku Hasu, direktoru Saveznog zavoda za socijalno osiguranje u Beogradu, povodom ostvarivanja prava na mirovinu. U svrhu ostvarivanja navedenog prava Zepp piše opširan prikaz svoga života od odrastanja u roditeljskoj kući preko progona iz Kraljevine SHS nakon atentata na ministra Draškovića (1921) do kraja Drugoga svjetskog rata.

Premda Kraus navodi kako Ivan Zepp nije „bio ličnost svjetskog ugleda“, on je „lice koje je kroz cijeli jedan život bio u anarhističkom taboru“.⁹⁵ Zahvaljujući njegovoj agitaciji te slanju anarhističkih listova u Osijek, ideje anarhizma egzistirale su u Slavoniji. Na njegovo je djelovanje uvelike utjecalo prijateljstvo s jednim od vodećih anarhista Rudolfom Grossmanom,⁹⁶ s kojim je preko pisama ostao u kontaktu sve do Grossmanove smrti.

U svojim zapisima Zepp ističe kako je puno naučio od Kropotkina, Tolstoja, Bakunjinina i Grossmana, čiji su primjeri „bili i ostaće da služe čovečanstvu dok je sveta“.⁹⁷ Međutim presudan događaj za njega i njegovo daljnje djelovanje u okviru anarhizma bio je generalni štrajk u Osijeku 1905. i ubojstvo njegova školskog druga Srećka Kulundžića.

Nakon niza poslova koje je radio, između ostaloga u Grazu i Salzburgu, Zepp se 1908. godine na određeno vrijeme smjestio u Zürichu gdje se prvi puta susreo s idejama anarhizma. Naime, na novom poslu upoznao se sa socijalrevolucionarom iz Galicije te jednim anarhistom kojemu ne navodi ime. U ovom periodu Zepp gradi svoj antimilitarizam koji će doći do izražaja prilikom regrutacije za Prvi svjetski rat. Naime, spomenuti drug iz Galicije dao mu je knjigu *Die Waffen nieder* (Dolje s oružjem). Nakon toga Zepp se učlanjuje u društvo nazvano *Freidenker* te podnosi zahtjev za formalni istup iz Rimokatoličke crkve. Zamolbu za istup poslao je osječkom župniku. U svome životopisu navodi da je kasnije čuo kako je taj njegov istup „među popovima prouzrokovao“ pravu uzbunu.

95 HR-DAOS-1182, neobjavljeni rukopis Lavoslava Krausa, kutija 2

96 Rudolf Grossman (1882-1942) bio je iznimno aktivan u anarhističkom pokretu u New Yorku u razdoblju do 1898. do 1903. godine gdje je surađivao s Johannom Mostom te njegovim časopisom *Freiheit*. Zbog političkih prilika bio je prisiljen napustiti SAD nakon čega odlazi u Englesku, a potom u Austriju. U Londonu je pisao i za jidiš anarhistički tjednik *Der Arbeyter Fraynd* (*The Workers Friend*). Nakon povratak u Austriju 1907. Grossman osniva anarhističku grupu te pokreće časopis *Wohlstand für Alle*. Bio je sudionik internacionalnog anarhističkog kongresa u Amsterdamu (1907). Nakon što se odbio boriti u Prvom svjetskom ratu bio je osuđen na kaznu zatvora. Tijekom 1930-ih osnovao je *Federation of Anarchist Communists of Germany* te je pokrenuo časopis *Der freie Arbeiter*. Nakon što je pušten iz zatvora 1940. u bijegu od nacista zaputio se brodom u Maroko na kojem je poginuo prilikom njemačkog torpediranja.

97 HR-DAOS-1182, neobjavljeni rukopis Ivana Zeppa, kutija 2

Za boravka u Zürichu Zepp se susreo s ideološkim previranjem koja su se tada odvijala unutar radničkoga pokreta, između njegove radikalne i umjerene struje. U svome životopisu ističe kako su na „velikim sastancima, birani (...) organi iz anarhističkog pokreta kao veliki govornici za raskrinkavanje političkih štrebera i pobijanja njihovih namera“.⁹⁸ O određenoj prevazi anarhističke struje u Švicarskoj svjedoči i njegov zapis prema kojemu je došao u kontakt s drugovima iz anarhističkog pokreta koji su pak imali veliki upliv u sindikatima i u socijaldemokratskoj partiji.

O svojevrsnoj ideološkoj permutaciji koja je vladala među radništvom⁹⁹ kao i o nedovoljnom poznavanju svih struja koje su se javile, svjedoči i činjenica kako se Zepp tijekom boravka u Švicarskoj učlanio u socijaldemokratsku partiju premda se već početkom 1909. godine ispisao.

Nakon Švicarske Zepp dolazi u Pariz te postaje član Kluba slobodnih mislilaca na čijim su se sastancima vodile žive rasprave, a gdje su govorili „svi koji su znali govoriti“. „Bilo je tamo Rusa, Čeha, Poljak, Nijemaca, Srba, Hrvata (...) Madjara...“ U Parizu je preuzeo brojnu anarhističku literaturu i štampu koja je uključivala tekstove protiv njemačkog militarizma i cara Vilima II. te se preko Austrije, čiju je granicu „sretno prošao“, zaputio prema Osijeku. Na putu kući u Beču se upoznao s Rudolfom Grossmanom, koji je na njega djelovao posebno u kontekstu prihvaćanja pacifizma, generalnoga štrajka i metoda direktne akcije. Sukladno tomu, Kraus navodi kako je Grossman bio Zeppov učitelj i prijatelj.

Nakon povratka u Osijek Zepp zbog permanentnog policijskog ponovno odlazi u Njemačku gdje pronalazi posao, ali ubrzo dobiva otkaz zbog „raspačavanja novina i letaka protiv crkve i klera“.¹⁰⁰ Nakon toga uhićen je u Frankfurtu na Majni, zbog brošura koje je „agent provokator“ pronašao kod njega te se u pratnji policije vraća u Osijek. Godine 1910. godine u osječkim novinama *Die Drau* objavljena je i proskribicijska lista anarhista na kojoj se nalazilo i Zeppovo ime. Tako je Ivan Zepp u Osijeku dočekaao početak Prvoga svjetskog rata, te se u skladu sa svojim antimilitarističkim nazorima, koje je razvio pod Grossmanovim utjecajem, odbio odazvati mobilizaciji. Naime, prilikom regrutacija Zepp je rekao kako se neće boriti protiv „dobrih drugova u inostranstvu“. Stoga su ga vojne vlasti proglasile nesposobnim za vojsku, čime je okončan postupak regrutacije.

U svojim zapisima Zepp navodi kako mu je tajna policija bila „svuda za petama“. Sukladno tomu ističe „kud god sam stigao“, postojala je „diskretna pratnja“. Zbog nemogućnosti agitacije u takvim uvjetima Zepp odlazi iz Osijeka te se ponovno vraća nakon završetka rata. Ubrzo je uhićen kao jedan od osumnjičenika za atentat na ministra

98 HR-DAOS-1182, neobjavljeni rukopis Ivana Zeppa, kutija 2

99 Tako se i Krpan definirao unutar različitih često suprotstavljenih pravaca. Naime, između ostalog definirao se kao komunist, socijaldemokrat, a naposljetku i kao bakunjist. Stoga se prilikom analize djelovanja ovih prvih anarhista svakako treba uzeti u obzir i njihova prilično nejasna ideološka diferencijacija, koja je uostalom vladala tadašnjim cjelokupnim radničkim pokretom.

100 HR-DAOS-1182, neobjavljeni rukopis Ivana Zeppa, kutija 2

unutarnjih poslova Kraljevine SHS Milorada Draškovića.¹⁰¹ S obzirom da su vlasti znale kako je Zepp anarhist, izjednačile su ga s teroristom te je odmah priveden.¹⁰² Nakon izlaska iz zatvora Zepp se vratio u Švicarsku. U svome životopisu Zepp navodi kako je ponovno počelo radničko proganjanje i sputavanje radničkih pokreta zbog čega je izgubio vezu sa svojim inozemnim kontaktima.

Nakon Drugog svjetskog rata Zepp piše, prema Krausu „naivno pismo“, upućeno „dragom Maršalu Titu“ u kojemu ga moli za pomoć pri povratku u Osijek. Naime, prema navedenom pismu Zeppu nije bila izdana dozvola za putovanje koja bi mu omogućila povratak. Nakon toga Zepp 21. veljače 1946. piše i osječkom načelniku u kojemu navodi kako je prodao svoju kuću u Luzernu kao i „sve druge stvari“ te da želi živjeti u roditeljskoj kući u Osijeku na adresi Ružina 80. Kraj Drugoga svjetskog rata Zepp je dočeka sa ženom u Švicarskoj. Prema njegovim pismima, možemo zaključiti da se želio trajno vratiti u Jugoslaviju.

Prema dostupnim dokumentima, Ivan Zepp vratio se u Osijek 30. travnja 1946. te nakon toga nema nikakvog traga o političkim aktivnostima.

Djelovanje Ivana Zeppa iznimno je važno u kontekstu domaćeg anarhizam jer pokazuje kontinuitet prisutnosti anarhističkih ideja u Slavoniji nakon što se Graffu početkom 1885. godine gubi trag. Važno je napomenuti kako je Zepp djelovao otprilike u isto vrijeme kada i Krpan, ali nažalost, barem za sada, nisu pronađeni podaci koji bi ušli u prilog tezi da su međusobno bili u kontaktu, premda su obojica ideje crpili iz doticaja s austrijskim i švicarskim anarhističkim pokretom. Naime, Krpan je u razdoblju od 1897. do 1898. boravio u Beču i Zürichu dok je Zepp u inozemstvo krenuo s odmakom od desetak godina u odnosu na broskog učitelja. Upravo Zeppovi česti boravci u inozemstvu omogućili su prodor anarhističkih ideja na ova područja, prije svega posredstvom štampe koju ju dopremao.

Zaključak

Anarhistički kontekst unutar radničkoga pokreta dugo je vremena predstavljao gotovo potpuno marginaliziranu temu. Do sada nije bilo šireg zanimanja za dio povijesti radničkoga pokreta koji se odvojio mimo dominantnog socijaldemokratskog, a kasnije i marksističkoga pravca. Na tragu teze kako anarhizam kao zasebno istraživačko područje do sada uopće nije bio zastupljen, ne čudi činjenica da je moralo proći gotovo stotinu

101 Do atentata na ministra Draškovića je došlo zbog donošenja *Obznane* 1920. kojom je djelovanje Komunističke partije Jugoslavije postavljeno u ilegalne okvire. Odredbe *Obznane* dodatno su pooštrene 1921. Zakonom o zaštiti države, prema kojemu su proganjeni komunisti u razdoblju između dva svjetska rata.

102 Prilikom pritvaranja upoznao se s poznatom osječkom radnicom i revolucionarkom Adelom Pavošević (1897-1928) koja se našla među optuženima u aferi Diamantstein (1919) u okviru koje je policija uhitila niz komunističkih prvaka optužujući ih da su u sprezi s mađarskim komunistima namjeravali izvršiti nasilni državni prevrat.

godina da se objave spisi Miloša Krpana (1862-1931), utemeljitelja anarhističke misli u Slavoniji i Hrvatskoj. Objavom njegovih spisa postalo je jasno kako je jedan dio radnika bio itekako pod utjecajem Bakunjinina i Kropotkinina te da se kao takav suprotstavio vrhu Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, koja je u razdoblju do Prvog svjetskog rata bila politički predstavnik radničkoga pokreta.

Unatoč iznimno represivnom sustavu u kojemu je radnički pokret, a pogotovo njegov anarhistički pravac, bio izvrnut stalnoj opasnosti od mogućih progona i uhićenja, u Slavoniji se početkom 1880-ih godina javlja anarhistička struja. Tomu u prilog govore i brojne tiskovine koje su dolazile na ovo područje, a osječki radnici poput Mioščana i Maasa primali su ih tajnim kanalima. Među prvim anarhistima na ovom području bili su Ignjat Graff i Ivan Zepp.

Zbog dosadašnje marginaliziranosti ove teme postoje još brojna pitanja vezana uz razvoj anarhizma u Hrvatskoj, primjerice: jesu li anarhisti u Hrvatskoj međusobno surađivali, koji su točno bili tajni kanali pomoću kojih su anarhistički materijali dolazili na ovo područje, koje su točno ideološke pozicije pojedini anarhisti zastupali, uzimajući u obzir postojanje različitih struja unutar samog anarhističkoga pokreta i sl.

SUMMARY

The beginning of a creation of anarchistic narrative in the context of Slavonian labour movement (1881-1914)

The time frame in which the first Slavonian anarchists' actions were taking place was such that it proclaimed them illegal, so the first anarchist ideas were being developed in the constant fear of prosecution and arrest. Despite these circumstances, in the early 1880s, anarchist ideas spread among the workers in Slavonia, mostly due to the activities of Ignjat Graff, a locksmith's apprentice and Ivan Zepp, a tailor. To corroborate the thesis that these Slavonian anarchists were up-to-date with various events beyond the borders of Austria-Hungary despite various bans, there is a piece of information that says that Graff became very active at the moment when the propaganda was at its peak in German, Austrian and also America labour movement. The two workers mentioned above are very significant in the historiographic framework because their activities have so far been unknown. Accordingly, anarchism in Slavonia has so far been solely related to the activities of Miloš Krpan, a teacher. However, based on the newly discovered archival records we can conclude that in Slavonia there still was a certain continuity of anarchist idea development. Yet, we cannot speak about homogenous anarchist processes in the labour movement, but only about individuals who represented and agitated anarchist principles.

Special insight into anarchist thought which was spreading among Slavonian labour force is provided by illegal newspapers which were delivered to this area, such as *Der Weckruf* (The Wake-up Call), *Der Anarchist, Revolutionär. Anarchistisches Wochenblatt* (The Revolutionary. Anarchist Weekly), *Der freie Arbeiter* (The Free Worker) or *Kampf* (The Fight). Although

anarchist ideas did not get through to a larger number of workers, due to the activities of Graff and Zeppa and the availability of anarchist newspapers Slavonian micro-level was up-to-date with the events taking place on international level, and in this way, it made it possible for Slavonian labour force to become a part of a wider anarchist narrative.

Keywords: anarchism, labour movement, newspaper, Ignjat Graff, Ivan Zepp, ideological discrepancies, social democracy, Marxism